

BEELDEN LEREN ZIEN EN LEZEN

Van het monumentale schoolgebouw, dat eens de Groesbeekse Zonnebloemstraat domineerde en waar vele honderden kinderen hun eerste lees- en schrijfonderwijs ontvingen, is sinds juli van dit jaar nog maar een klein gedeelte over. Nog voor de zomervakantie maakte de vernietigende kracht van de sloophamer een onherroepelijk einde aan het onderkomen van het Katechetisch Centrum, tot dan toe gehuisvest in één van de klaslokalen.

Op de valreep hadden wij een boeiend gesprek met districtskatecheet Alfons Vandeursen, die zich sinds jaren intensief bezighoudt met het ontwikkelen van een methodiek om kinderen beelden te leren zien en lezen. Enthousiast vertelt hij ons over zijn uitgangspunten en inspiratiebronnen, zo nu en dan aangevuld met praktijkervaringen van José Bolt-Honing, die hem al geruime tijd met raad en daad terzijde staat.

Andere kijk op de werkelijkheid

Verrassend vertrekpunt van het gesprek met Alfons Vandeursen zijn de ontwikkelingen in de landbouw, waar een bepaald soort denken in de loop der jaren geleid heeft tot ecologische en landbouwkundige problemen: alleen wat in economisch opzicht haalbaar en nuttig is telt mee. Een denkpatroon, dat voor een belangrijk deel ook het gezicht bepaalt van de moderne samenleving en het onderwijs. En waarvan je je kunt afvragen of het wel zo'n objectieve, zakelijke en functionele manier van kijken naar de werkelijkheid toelaat als men beweert. Alfons Vandeursen was dan ook de initiatiefnemer voor de oprichting van een stichting voor fundamenteel landbouwonderzoek. Een stichting die intensieve studie maakt van de bodemcultuur, degeneratie van gewassen door selectie en veredeling wil voorkomen en methoden ontwikkelt om een gezonde bodem-plantrelatie te bewerkstelligen.

Wat beweegt een districtskatecheet om het vertrekpunt van zijn visie op opvoeding en onderwijs te leggen bij de ontwikkelingen in de landbouw?

"Kijk", zegt Alfons, "ik ben grootgebracht in een milieu waar we heel dicht bij de natuur stonden. Je was als het ware altijd met de ziel van de dingen bezig. Dat betekende behalve angst ook eerbied, respect voor je omgeving. Een dier slachtte je bijvoorbeeld niet zo maar; je nam er - onder excuses - het leven van weg. Tegenwoordig word je op alle fronten in onze no-nonsense-cultuur geconfronteerd met een heel ander soort denken: puur functioneel en analytisch van aard. En hoewel ik in principe niets tegen rationeel denken en argumenteren heb, ben ik wel van mening dat hiermee slechts één kant van de werkelijkheid aan bod komt.

Ook tijdens mijn theologie-studie en de eerste jaren van mijn katechetische activiteiten merkte ik al snel dat ik volkomen vastliep op deze denkkaders, die absoluut ontoereikend zijn om adequaat te denken, waar het gaat om plant en/of kind. Om mijzelf te dwingen helder te krijgen wat ik wilde, ben ik woorden, argumenten gaan zoeken, voor wat ik noemde mijn "spook". Want wat in mij spookte, was wat ik later formuleerde als de logiek van het beeld.

Een lang proces werd in gang gezet, dat nog steeds niet ten einde is. De concrete werkpraktijk heeft me in ieder geval duidelijk gemaakt, dat ik op de goede weg zit. Want bezig zijn met katechese en levensbeschouwing betekent binnentreden in een

dimensie, die veel dieper gaat dan alleen de oppervlakte. Maar het houdt ook in, dat je als katecheet de opdracht hebt om de religieuze en spirituele laag in het bestaan handen en voeten te geven, daartoe pedagogisch-didactische instrumenten te ontwikkelen. Ik ben dus bewust gaan zoeken naar een methodiek van de religieuze vorming, waarmee je op school kunt werken aan het ontwikkelen van het beeldvermogen van het kind: hoe je hen kunt leren om zich beelden te vormen van de werkelijkheid. Zo zijn we onder andere gaan oefenen met een aardappel. Ongelooflijk wat kinderen en leerkrachten dan allemaal ervaren: zo'n 'stomme pieper' blijkt dan een heel bijzonder wezen te zijn"!

Wat zijn dat eigenlijk: beelden?

Het zintuiglijk vermogen van kinderen trainen, hun waarnemingspatronen stap voor stap en met elkaar verder differentiëren, uitwisselen en uitzuiveren, daar gaat het om in het proces van de beeldvorming. Maar wat is dat eigenlijk, een beeld?

Alfons Vandeursen: "Het is niet zo gemakkelijk een goede definitie te geven van een beeld. Er zitten namelijk twee kanten aan de zaak. De ene is de zintuiglijke indrukken van een object. Zo kan ik mij bij afwezigheid van een brood een zintuiglijke voorstelling maken van hoe het er uitziet, hoe het ruikt, smaakt, aanvoelt. De andere is, dat zintuiglijke indrukken uit een niet-zintuiglijke wereld (denk bijvoorbeeld aan de religieuze symboliek en aan droombeelden) ook altijd op de een of andere manier zintuiglijk worden voorgesteld. Met deze zintuiglijke voorstellingen, hetzij uit de tastbare of niet-tastbare werkelijkheid, kun je pas omgaan, door je er een beeld van te vormen. Dan pas is het jouw beeld, wat je je eigen kunt maken. Wat niet anders kan dan alleen in dialoog met anderen.

Beelden moeten dus altijd breed-zintuiglijk verstaan worden: visueel beeld, klankbeeld, tastbeeld, woordbeeld, denkbeeld enz. Een mens denkt niet alleen in begrippen, maar kan ook adequaat en logisch denken in beelden. Het is zelfs zo, dat het denken in begrippen en het denken in beelden onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. In die zin zijn ze ook gelijkwaardig, maar niet gelijkvormig: er zijn fundamentele verschillen, bijvoorbeeld de manier waarop een begrip wordt afgegrensd en de manier waarop een beeld wordt afgegrensd. Het eerste met behulp van definities, het tweede met behulp van beeldvelden. Door te definiëren wordt het specifieke in begrippen vastgelegd. Daarmee wordt het begrip exact en begripbaar. Wat ontdekt is wordt vastgelegd. En met dat wat vastgelegd is vormt men bouwstenen om begrippelijk te kunnen denken, wat altijd na-denken is over wat al is ontdekt. In die zin is dit denken principieel ingekaderd, kan zijn eigen vastgelegde grenzen niet overschrijden.

Een beeldveld daarentegen bevindt zich principieel tussen waarnemer en horizon en tevens is zijn begrenzing afhankelijk van het 'focussen' en 'inzoomen'. Om die reden is de positie van elk beeldveld gerelateerd en daarom beweeglijk. Zo kun je van een beeldveld niet zeggen dat het subjectief is, maar subject-betrokken: wezenlijk afhankelijk van het standpunt van de waarnemer, die het waargenomen in beeld brengt, maar het is ook afhankelijk van wat zich aandient: aan de horizon tekent zich iets af wat aan de waarnemer verschijnt, wat hem toespreekt, wat een appel op hem doet. En hem grenzen doet overstijgen en hem iets doet zien wat er eigenlijk nog niet

is. In de beeld-vorming leer je, dat wezenlijk in-zien/be-luisteren/in-voelen/be-denken een creatieve, scheppende activiteit is.

Zo probeer ik al vanaf 1973 (18 jaar!) iedere dag weer opnieuw naar een plant te kijken: en ik merk ten eerste, dat zo'n plant een wezen-in-ontwikkeling is, telkens op een unieke wijze antwoordend op z'n milieu, en ten tweede, dat ik daarmee mijn beeldvermogen school. Wil je het beeldvermogen van kinderen scholen, dan moet je ze de gelegenheid geven om binnen de school om te gaan met wezens-in-ontwikkeling en niet alleen met begrippen, die van alles omtrent die wezens al hebben vastgelegd".

Religieuze vorming in christelijk perspectief is volgens Alfons Vandeursen alleen maar mogelijk, wanneer het beeldvermogen van kinderen voortdurend geschoold wordt. "Er is immers geen zicht op zin en samenhang (religie) als dat niet in beeld gebracht kan worden. Het beeld is een wezenlijk instrument om het religieuze vermogen te activeren. Om kinderen toegang te verschaffen tot de niet-materiële dimensie van de werkelijkheid, moeten we hen sleutels aanreiken. Deze sleutels worden gevormd door symbolen. Een symbool is een tussen-realiëit¹, een poort tussen twee werelden. In die krans van symbolen 'licht' een universele dimensie op. De kunst is nu, om kinderen te leren die symbolen telkens opnieuw te lezen, te verzamelen en verder te brengen. Daarvoor is scholing van het beeldvermogen nodig; een scholingsweg met geheel eigen wetten en regels, waarin het begrips-logische niet zozeer uitgeschakeld dient te worden, alswel overstegen".

Perspectief op school?

Leerkrachten in het basisonderwijs voelen zich vaak onmachtig om binnen de bestaande schoolstructuur alle nieuwe vakken op een zinvolle en kindnabije wijze te integreren. Ze krijgen zóveel op hun bordje, dat het nauwelijks meer te behappen valt. Sommigen leggen zich daarbij neer, anderen vinden dat het slechts een kwestie van organiseren is. "Maar er is meer aan de hand", is Alfons Vandeursen van mening. "Want het onderwijs atomiseert, valt in talloze vakinhouden uit elkaar. Dit als gevolg van de explosieve ontwikkeling van het begrippelijke denken. De vraag is: hoe kunnen we aan dit uiteenvallen in vele vakinhouden een wending geven? Hoe vorm te geven aan levensnoodzakelijke samenhang en synthese? Om letterlijk te voorkomen, dat het kind pedagogisch gezien, zowel van zichzelf als van de wereld vervreemdt? Het antwoord hierop zoeken we in de richting van het vermogen om in beelden te kunnen denken. Niet iedere leerkracht heeft het in zijn vingers om met beelden en symbolen om te gaan, om met tweede taal te werken. Leerkrachten leren omgaan met tweede taal vereist dat wij hen leren hoe je op school primaire ervaringen kunt opdoen: de noodzakelijke beeld-ervaringen. Aanvankelijk stuit dit op onwennigheid. Wanneer je echter leerkrachten op weg helpt in het proces van beeldvorming en de daarbij behorende organisatie, ontstaat gaandeweg de motivatie". "Achteraf blijkt vaak", zegt José Bolt, "dat veel leerkrachten juist het meeste plezier beleefd hebben aan de dingen die het moeilijkst te organiseren waren".

Een voorbeeld hiervan was het project "brood". Na enkele teamvergaderingen werd het besluit genomen om gedurende drie maanden lang de kinderen iedere twee weken brood te laten bakken. Een hele organisatie met al die oventjes en baktoestanden. Alfons: "Maar ze hebben er ontzettend van genoten! Dat was ook

precies wat ik wilde bereiken: niet alleen maar praten over brood, maar kinderen laten kneden, laten ervaren hoe deeg aanvoelt, ze laten zien hoe het door warmte rijst, hoe het door het bakproces van substantie verandert enz. Het gehele project is op verschillende ouderavonden in kleuren en geuren uit de doeken gedaan. Het bleek dus mogelijk te zijn om binnen de bestaande schoolstructuur waar het doe-element en de ervaring slechts mondjesmaat een kans krijgen, primaire- of beeldervaringen op te doen. En dat de vooraf opgeworpen barrières: geen tijd, geen ruimte, te veel vakken, uiteindelijk te overwinnen zijn".

Hoe optimistisch dit ook allemaal in de oren klinkt, reden tot al te groot enthousiasme is er nu ook weer niet, haasten Alfons en José zich te zeggen. Ze hebben, ondanks de lichtpuntjes en perspectieven die ze zien, toch het gevoel dat de huidige onderwijsontwikkeling in een fuik loopt. De problemen worden steeds urgenter, en de klacht dat er op school nauwelijks ruimte en tijd is voor onderwijzen in de zin van "het wonder wijzen" (naar een boek van de Vlaamse auteur Jacques Claes) klinkt steeds vaker. Alfons: "Om het wezen van de dingen te kunnen ervaren moet je er de tijd en de rust voor kunnen nemen om erbij stil te staan. Door bij de dingen stil te staan kun je ze zintuiglijk aftasten, in je opnemen, je inleven. Tijd en ruimte zijn voorwaarden om het kind in de gelegenheid te stellen zich een beeld te vormen van bijvoorbeeld het wezen brood. Het beeld dat het kind zich daarover vormt, dien je als leerkracht te structureren. En structureren betekent niet zozeer voorzien van begrippelijk omschreven inhouden, alswel het kind helpen het door hem zelf gevormde beeld in samenhang te zien met de door andere kinderen ontdekte beeldfacetten en het zo uit te bouwen, dat het iets gaat ervaren van het wezen (bijvoorbeeld: brood), dat het zich manifesteert in beelden. Daartoe moet de leerkracht ook adequate (brood-)beelden aanreiken.

Om dit hele proces goed te kunnen begeleiden, moet de onderlinge communicatie hierover ook werkelijk in beelden uitgewisseld kunnen worden. Dat vereist aangepaste werkvormen. Praten over leidt tot het hanteren van beelden als sjablonen, als in begripsmatige kaders vastgelegde ervaring. In essentie zijn beelden dynamisch en vormen ze een snoer van beeldfacetten. Dynamisch gepolariseerd rond de essentie. Kinderen hoeven die beelden nog niet te begrijpen om toch zich te kunnen verbinden met de dynamiek, met de beweging die erin tot uitdrukking komt. Vanuit die dynamiek kun je de beelden gaan preciseren, uitzuiveren, door samen te kijken, te tasten, te vragen, te luisteren. Dan merk je dat de werkelijkheid heel gevarieerd op je afkomt. Kinderen blijken daar heel gevoelig voor te zijn en merken al gauw dat iedereen anders naar de werkelijkheid kijkt. Maar deze bewustwordingsprocessen moeten bij kinderen wel wakker worden gemaakt!"

Concreet materiaal

Om het starre begripsmatig opgebouwde leerproces te doorbreken zijn vingeroefeningen nodig. In de afgelopen jaren zijn Alfons en José er langzamerhand toe overgestapt om concreet materiaal aan te bieden binnen de jaarcyclus, omdat juist daarin een rijke bron van allerlei beelden te vinden is: een winters weertje, een koele zomer, de geur van versgemaaid gras, de kleurenpracht van een bos in herfststooi. Maar ook de grote, archetypische symboliek van Licht en Donker, en Aarde, Water, Vuur en Wind.

Om de leerkrachten behulpzaam te zijn, wordt door het jaar heen in ieder seizoen met zijn daarbij passende feesten, beelden en gebruiken, het concreet materiaal in een passende entourage aangeboden op het Katechetisch Centrum. Bijvoorbeeld rond de adventskrans, de sprokkels van de paasboom, de eerste bloesemtakken van de lente, vruchten van de oogst. "We hebben dan ook veel energie gestoken in het ontsluiten van de symbolen die hiermee verbonden zijn", beamen beiden. "Ook hebben we heel concrete doe-suggesties gemaakt, die in een verzamelmap gestopt kunnen worden, om naar believen te kunnen worden gebruikt. Heel praktisch dus, en tegelijkertijd niet dwingend opgelegd. We proberen hiermee de basis te leggen voor de ontwikkeling van een methode, waarmee je kinderen stap voor stap kunt leren beelden te lezen".

Beeldvorming en beeldende vorming

Werken dus aan een eigen statuut van het beeld: zoals er een ABC voor het lezen en tafels van 1 tot 10 bestaan, zo moet er ook een ABC van het beeld te ontwerpen zijn; de beeld-logiek, met een eigen beeld-methode.

Alfons: "Zoals het begripsvermogen zich in het denken bedient van begrippen (in definities vast te leggen), zo ook bedient het beeldvermogen zich in het denken van beelden (verhalend te verdichtenⁱⁱ). Helaas heerst er op dat terrein een enorme spraakverwarring. Er is namelijk een groot verschil tussen beeldvorming en beeldende vorming.

Beeldvorming is het vermogen ontwikkelen om in beelden te kunnen denken, voelen en willen. Om dat beeldvermogen te kunnen ontwikkelen heb je een instrument nodig en dat noemen we een beeldmiddel. Een beeldmiddel staat letterlijk in het midden. Het vormt een middel om al beeldend je een beeld te vormen en tegelijkertijd biedt het ook de mogelijkheid om de gevormde beelden beeldend naar buiten te kunnen brengen. Hier zit precies de spraakverwarring. Wie een beeldmiddel hanteert, schoolt zijn beeldvermogen, maar ook tegelijkertijd zijn vaardigheid om het beeld te exterioriseren. Het oefenen om je beelden adequaat te veruitwendigen moet beeldende vorming genoemd worden. Beeldvorming en beeldende vorming zijn niet los te koppelen, maar de beeldvorming gaat wezenlijk verder, poogt de diepte, de religieuze dimensie van het bestaan te ontsluiten.

Een groot aantal elementen speelt een rol in dit proces van de beeldvorming.

Centraal staat de noodzaak om beeldervaringen op te doen. Om beeldervaringen mogelijk te maken heb je twee dingen nodig: het beeldvermogen en een beeldmiddel. Hoe kan het beeldmiddel het beeldvermogen van kinderen activeren? Daartoe dien je het beeldmiddel zodanig uit te bouwen tot wat wij noemen: een beeldvoertuig. (Taal is een beeldmiddel, verhaal is een beeldvoertuig). Dit beeldvoertuig doet een appel op het kind om via de weg van de beelden naar het oer, het wezen, de essentie te komen. Het daarin tot uitdrukking gebrachte oerbeeld bepaalt ook wezenlijk de compositie van het beeldvoertuig. Elk archètypisch symbool vraagt om aangepaste beeldvoertuigen.

We hebben tot nu toe vier onderscheiden essentiële beeldvoertuigen kunnen ontdekken: het concrete object, het verhaal, de klank en de beweging".

In een school staat op de vensterbank een aantal potten met gras-achtige bosjes groen. Het blijken uitschieters te zijn van de gierst, die met de paasviering is gebruikt. De leerkracht vertelt, dat dit voor de kinderen alweer zó gewoon is, dat ze telkens opnieuw met een handjevol gierst moet laten zien, dat de groeikracht dáárvandaan komt. Alfons Vandeursen: "Die leerkracht is dus bezig elke keer het beeldveld te verleggen. Het kind focust op wat het nu ziet als gierst, maar vergeet dat dat slechts een aspect is van een proces. Precies hier ligt een van de grote problemen in het proces van beeldvorming: we zien beelden, die we vervolgens voor 'waar' houden en als een begrip isoleren".

"Wezenlijk voor het gehele proces is de bewegingsdynamiek: de beeldvoertuigen dienen om kinderen te helpen in beweging te komen: waar wil je met een verhaal naar toe, en hoe bewerkstellig je dat? Daarom zijn we bezig rond deze beeldvoertuigen een zogenaamd episodisch scenario te maken. In dat scenario speelt een viertal fasen een rol: a) de oriëntatiefase (waar vooral zintuiglijke oefeningen een plaats moeten krijgen), b) de inlevingsfase (wat is je relatie met een beeld, hoe voel je je ermee verbonden?), c) de fase van de beeldinzichtelijkheid (het beeld staat in een groter verband, dat aangereikt dient te worden) en d) de fase van het beeldscheppend werken. Voordat je als leerkracht al deze facetten vorm kunt geven, moet je het beeld eerst opnieuw reconstrueren, en de bewegingsdynamiek van de verschillende beeldcomponenten in kaart brengen. Zodra je dat dóórkrijgt, kun je de eerste stap in de beeldvorming gaan zetten".

Bijna in één adem komt het eruit...En het is nog maar een van de vele schema's die iets "in beeld" brengen van de wetmatigheden van de beeldlogiek die Alfons en José ontworpen hebben. Bij het maken van het eerder genoemde scenario stuitte ze op een van de grootste problemen: hoe kunnen we a) het wezen in afbeeldingen teruglezen en b) het wezen in logische beeldpatronen uitbeelden.

"Om daar zicht op te krijgen hebben we - als voorbeeld - een soort 'alfabet' van de levensboom gemaakt", gaat Alfons verder, en grijpt naar twee mappen. De eerste map wordt gebruikt bij a) en bevat afbeeldingen van het symbool boom: de kosmische boom, wereldboom, de berg, de ladder, totem, paradijsboom, doodsboom. De tweede map wordt gebruikt bij b) en bevat de beeldpatronen van de kosmische boom, de aardeboom enz. "Middels deze symboolafbeeldingen proberen we leerkrachten duidelijk te maken, dat de levensboom geen fantasie is. En dat je kunt leren om beeldvelden en de daarin aanwezige beeldelementen te interpreteren en in welke relatie je zelf tot die boombeelden staat. Het is niet de bedoeling dat we in de beeldvorming historiserend of kunsthistorisch bezig zijn, maar dat we leren dat al die afbeeldingen een enorm rijk verhaal bevatten en de symbolen op een juiste manier leren verstaan". José heeft de ervaring, dat het mogelijk is om met leerkrachten in betrekkelijk korte tijd aan de hand van de beeldpatronen beeldervaringen onderling communicabel te maken. Hierdoor doen ze de nodige inspiratie op. Ze nemen zo'n beeldpatroon als entkristal mee naar school en leren al doende met het aangeboden materiaal en de werksuggesties, op den duur hun weg in de beeldvorming van kinderen te vinden.

Blijven uitgaan van ervaringen

Maar wat doe je nu in een vertechniseerde cultuur en betonnen stadswijken met een boom? Kinderen worden daar nauwelijks meer geconfronteerd met de weldadige rust van bomen en hebben geen oog meer voor de draagwijdte en betekenis van zo'n oersymbool. Wanneer je daar met kinderen bezig bent met beeldvorming, zou je dan niet eerder aan "moderne symbolen" als de auto denken?

Alfons reageert verrassend: "Ook de auto kan een schitterend object zijn om de symboolgevoeligheid van kinderen te laten ontwakken! Maar dan moet je zo'n symbool wel goed hanteren. Met alleen de merken opnoemen kom je er niet. Waar het om gaat is, dat we momenteel nauwelijks meer in staat zijn om het grote arsenaal aan beelden waarmee mensen geconfronteerd worden (denk aan de reclame-spots en de videoclips) te verwerken en te kanaliseren. We hollen van het ene beeld naar het andere, en gunnen ons niet meer de tijd om werkelijk ergens bij stil te staan, beelden diep tot je te laten doordringen, wat juist wezenlijk is voor het bewustwordingsproces. Ook op school is er veel te weinig tijd om in het overladen leerprogramma je te verbinden met de dingen van alle dag, teneinde je er beelden van te kunnen vormen. Gá dus de moderne stadswijk binnen, leg een betonnen tegel op de bank, kijk ernaar, werk ermee, word je bewust van het "wezenlijke" in die tegel, laat het als beeld op je inwerken en hanteer het niet als een te definiëren begrip. Je zult merken, dat er ook aan zo'n betonnen tegel heel wat te ervaren valt! Want die primaire ervaringen blijven absoluut noodzakelijk om kinderen te leren zich beelden te vormen. Zonder beeldervaring, zonder de in deze context passende beelden in samenhang aan te bieden is het onmogelijk beeldvormend bezig te zijn. Datzelfde geldt overigens óók voor onze traditionele religieuze beelden. Tien jaar geleden kon ik het "Onze Vader" nauwelijks of niet ter sprake brengen op een teamvergadering: een veel te beladen tekst. Maar nu...proberen we dat oeroude gebed als een beeldverhaal te bekijken. Want aan beelden geen gebrek in dit gebed: Aarde, Hemel, Rijk, Vader, Brood enz. En dan blijkt dat frustraties op wonderlijke wijze omgezet kunnen worden in bevrijding. Hier ligt voor mij ook de relevantie en legitimatie van mijn wijze van werken: ik zie dat teams er weer zin in krijgen, ze beleven er plezier aan om op deze manier met geloof en levensbeschouwing bezig te zijn. Ondanks alle organisatie en inspanning die dat soms vergt, kijken ze er weer fris tegenaan. Dat alleen al is voor ons meer dan voldoende reden om door te gaan op de ingeslagen weg".

Het adres van het Katechetisch Centrum is:

Postbus 24
6560 AA GROESBEEK

VOETNOTEN

i. Vgl. Alfons Vandeursen's bijdrage Het beeld als instrument van de religieuze vorming in de bundel Speurtocht - Sporengids die Jacques Leyten in het najaar 1990 bij gelegenheid van zijn afscheid als bisschoppelijk gedelegeerde van het bisdom 's-Hertogenbosch werd aangeboden.

ii. Idem.